

LURA TURHANI (KOBURJA)

**DUKURI TË SHPJEGIMIT SHKENCOR TË TERMAVE
TË GJUHËSISË NË TEKSTET E ARSIMIT
PARAUNIVERSITAR**

Gramatika e parë në gjuhën shqipe, hartuar prej Sami Frashërit më 1886, u ndërtua si një gramatikë shkollore, edhe pse i kalonte caqet e një të tillë. Që prej asaj kohe, duke ndjekur zhvillimin e mendimit gramatikor dhe duke u pasuruar me përvojën e mësimdhënies së gjuhës amtare, tekstet shkollore të gjuhës shqipe përvijojnë dije gjuhësore në nivel të të nxënit që vinë përmes termave themelorë të gjuhësisë, ata të cilët përmbajnë ngarkesën konceptore më të madhe, si dhe përmes shpjegimit të tyre me anë të përkufizimeve.

Leksiku terminologjik i fonetikës, morfologjisë e sintaksës që shpërfaqet në tekstet e gjuhës shqipe të ciklit nëntëvjeçar, ka ruajtur përmbajtjen konceptore dhe në të shumtën e rasteve edhe shënjimin gjuhësor të termave të krijuar nga Kristoforidhi e S. Frashëri pasuar nga gramatikanët e mëvonshëm: Xhuvani, Cipo, Domi, Gurakuqi, Xanoni etj. Në pjesën e dytë të këtyre teksteve, atë ku trajtohen njohuritë mbi gjuhën shqipe, ato mbi sistemin, dhe që zë 30% të strukturës së teksteve shkollore, gjejmë koncepte e njohuri të gramatikës tradicionale, marrë/huazuar nga gramatikat tona normative. Nxënësit tanë përdorin tekstet shkollore të cilët janë larg së qeni gramatika shkollore, hartuar enkas për ta, të cilat mendojmë se duhet të ndërthurin njohuri mbi sistemin dhe mbi ligjërimitin.

Në botimet e disa viteve më parë (Shtëpia botuese “Albas”, 2007) në tekstin e gjuhës shqipe 8, si pjesë e terminologjisë së sintaksës, përfshiheshin edhe termat *temë* e *remë*, terma që i përkasin gjuhësisë së thënies. Nuk i hasim më në botimet e teksteve shkollore e viteve të fundit, me sa duket janë quajtur të panevojshëm për formimin gjuhësor të nxënësve.

Në këtë trajtim e gjejmë të nevojshme të ndalemi në disa çështje që kanë të bëjnë me shpjegimin e termit përmes përkufizimit të tij. Emërtimi i motivueshëm i konceptit dhe përkufizimi i tejdukshëm i termit, janë çështje të qenësishme në terminologjinë e teksteve mësimore, me rëndësi teorike, e sidomos praktike.

Çështja e zgjedhjes dhe ruajtjes së një kriteri në klasifikimin e dukurive gjuhësore gjykoj që duhet të merret në shqyrtim.

1. Kriteri i ndjekur për kategorizimin e formave të pashtjelluara. Në tekstet e gjuhës shqipe të arsimit parauniversitar, paraqiten katër forma të pashtjelluara: *pjesorja* (mësuar), *forma e pashtjelluar mohore* (pa mësuar), *përcjellorja* (duke mësuar), *paskajorja* (për të mësuar).

Në “Gjuha shqipe 7” jepen përkufizimet: *Pjesorja është formë e pashtjelluar që ka tipare të mbiemrit dhe të foljes.*¹ Më poshtë thuhet: *Me formën e pashtjelluar mohore shprehet moskryerja e veprimit në të shkuarën ose në të ardhmen.*² *Përcjellorja shpreh një veprim që kryhet në të njëjtën kohë me veprimin e një foljeje tjetër.*³ *Paskajorja: forma e pashtjelluar e tipit për të folur emërton një veprim si proces pa iu referuar një vete të caktuar.*⁴

Shihet që në parashtrimin teorik, kriteret për kategorizimin e formave të pashtjelluara nuk janë dhënë në mënyrë të prerë e kategorike. Kriteri i gërshetimit të kuptimeve kategoriale, kriter që në gjuhësinë tonë është pikasur nga Cipo⁵, dhe zhvilluar nga M. Çeliku⁶, i ndjekur për dallimin e pjesores nga format e tjera të pashtjelluara, mund të ndiqej për kategorizimin e plotë të tyre. “Gërshetimi dyanësor është kriteri i përgjithshëm që duhet vënë në bazë të kategorizimit të formave të pashtjelluara në gjuhën shqipe.”⁷ Këtij kriteri do të ishte me vend, sipas mendimit tonë, t’i pranëvihej edhe kriteri i vlerës semantike, kriter mbi të cilin janë kategorizuar format e tjera të pashtjelluara në tekstin e gjuhës shqipe marrë në shqyrtim:

¹ *Gjuha shqipe 7*, Grup autorësh, “Albas”, 2018, f. 229.

² *Po aty*, f. 230.

³ *Po aty*, f. 230.

⁴ *Po aty*, f. 230.

⁵ K. Cipo, *Gramatika shqipe*, Tiranë, 1949, f. 120.

⁶ M. Çeliku, *Format e pashtjelluara të foljes në gjuhën e sotme shqipe*, SHBLU, Tiranë, 2000, f. 92.

⁷ M. Çeliku, *po aty*.

*Përcjellorja shpreh një veprim që kryhet në të njëjtën kohë me veprimin e një foljeje tjetër, pra shpreh një veprim që shoqëron veprimin e foljes kryesore. Vlerën semantike të pjesores na e ka dhënë qartazi A. Xhuvani: “Themi se pjesorja në shqipet dëftën veprimin, gjendjen a mënyrën e të qenit e një elementi të fjalisë, dhe kur kthehet e bahet mbiemën, tregon një cilësi të këtij elementi.”⁸ Duke ndërthurur kuptimin kategorial dhe vlerën semantike, përkufizimi i pjesores mund të jepej i plotë, siç përvijohet ai në “Gramatika praktike e gjuhës shqipe”: *Pjesorja shpreh një veprim në formë tipari dhe zotëron tiparet e foljes e të mbiemrit.*⁹*

Me përzgjedhjen e duhur të kriterit të klasifikimit të dukurisë kemi të bëjmë në emërtimin e përemrit lidhor. Në “Gjuha shqipe 5”, jepet përkufizimi për përemrin lidhor: *Përemri lidhor zëvendëson një emër (që të mos përsëritet) dhe lidh dy fjali*¹⁰. Nga autorët e tekstit përkufizimi i përemrit lidhor është bërë duke u bazuar në dy kritere: kriteri semantik, zëvendësimi i një gjymtyre tjetër dhe kriteri sintaksor, aftësia lidhëzore e përemrit. Ajo që duhej saktësuar nga tekst-hartuesit, është fakti gjuhësor që:

1. Përemri lidhor zëvendëson jo vetëm një emër, por edhe një përemër.

2. Nuk lidhen vetëm fjali me anë të përemrit lidhor. Ai mund të lidhë edhe një pjesë fjalie me një gjymtyrë fjalie apo me një fjali.

Ndërsa Gjuha shqipe 8¹¹ përkufizimi është i plotë: “Përemri lidhor i referohet një emri që ndodhet në pjesën kryesore të fjalisë së përbërë dhe shërben për të lidhur pjesën e varur me pjesën kryesore.” Mund të themi se funksioni lidhëzor realizohet përmes zëvendësimit të një emri a përemri (të fjalisë drejtuese) nga përemri lidhor. Në gramatikën e tij, përemrin lidhor, S Frashëri e emërton *përemër përmendës* nisur nga kriteri semantik “... janë ata që përdoren në vëndit të një emëri të zënë ngoje më sipër.”¹² Termin *përemër*

⁸ A. Xhuvani, “Pjesorja në shqipet”, Aleksandër Xhuvani, *Vepra I*, Tiranë, 1980, f. 245.

⁹ M. Çeliku; M. Karapinjalli; R. Stringa, *Gramatika praktike e gjuhës shqipe*, Tiranë, 2007, f. 131.

¹⁰ *Gjuha shqipe 5*, Grup autorësh, “Albas”, 2018, f. 148.

¹¹ *Gjuha shqipe 8*, Grup autorësh, “Albas”, 2018, f.191.

¹² S. Frashëri, “Shkronjëto e gjuhës shqip”, *Vepra II*, Tiranë 1988, f. 143.

përmendës do ta gjejmë më vonë edhe te A. Xhuvani. Sipas F. Agalliu: “ Emërtimi i Samiut nuk e thyen kriterin semantik të klasifikimit të përremrave, ndërsa termi lidhor bazohet në një tipar sintaksor, të ndryshëm nga kriteri themelor.”¹³

2. Shmangia e dysorëve terminologjikë. Sinonimia, dukuri semantike e pranishme edhe në terminologji, kushtëzon gjendjen shumëformëshe të terminologjisë shkencore dhe paraqitet si dukuri e dëmshme, por gjithsesi e pranishme. Ajo gjen shfaqje edhe në emërtimin e formave të pashtjelluara.

Në tekstin “Gjuha shqipe 7”, si një nga format e pashtjelluara jepet përkufizimi: *Paskajorja; forma e pashtjelluar e tipit për të folur emërton një veprim si proces pa iu referuar një vete të caktuar: Ajo u ngrit për të kapur telefonin.*¹⁴ Vërehet një kundërshti në këtë paraqitje: kemi dy terma që i referohen të njëjtit koncept: forma analitike *për të folur* emërtohet si paskajore dhe si formë e pashtjelluar e tipit *për të folur*. Në shtjellimet morfosintaksore të teksteve mësimore të gjuhës shqipe të klasave më të larta, forma *për të folur* emërtohet si paskajore. “*Rrethanori i qëllimit shprehet...ç) me paskajore: Ushtarët ishin rreshtuar për t'u stërvitur.*”¹⁵ Pra vërehet se në këto tekste forma e pashtjelluar e tipit *për të folur* del me termin paskajore.

Siç edhe është mirëpranuar (referuar “Gramatika e gjuhës shqipe 1”, ASH), se termi *paskajore* nuk mund të njësohet me termin *formë e pashtjelluar të tipit për të larë* në tekstet mësimore, të cilët paraqesin strukturën e shqipes standarde, për sa kohë kjo paskajore dytësore kuptimisht del me vlerën e paskajores së mirëfilltë dhe funksionalisht nuk është e njëjtë me të. Nisur nga kjo, pra duke e përjashtuar paskajoren si formë foljore që nuk është pjesë e shqipes standarde, mendojmë që me vend do të ishte të përdorej termi *formë e pashtjelluar e tipit për të larë*.

Pështjellime dhe herë-herë dhe pasaktësi në analizë morfemore e fjalëformuese sjell dhe përdorimi i termave *rrënjë* dhe *temë e parme*.

¹³ F. Agalliu, *Çështje të morfologjisë së gjuhës së sotme shqipe*, Tiranë, 1988, f. 235.

¹⁴ *Gjuha shqipe 6*, Grup autorësh, “Albas”, 2018, f. 244.

¹⁵ *Gjuha shqipe 7*, Grup autorësh, “Albas”, 2018, f. 241.

Në tekstin “Gjuhë shqipe 5”, në temën “Fjalët e parme dhe të prejardhura”, jepen terma nga nënsistemi terminologjik i fjalëformimit në shqipe. Në këtë temë jepen tri pohime, në të cilët, gjykojmë se ka vend për diskutim.

I) *Fjalët janë të parme dhe të prejardhura..*

II) *Fjalët e parme përbëhen nga tema dhe mbaresa.*

III) *Fjalët e prejardhura përbëhen nga tema (me parashtesë, prapashtesë ose të dyja bashkë) dhe mbaresa.*¹⁶ Termat që mëtohet të shpjegohen në këto pohime janë: *fjalë e parme, temë, rrënjë, kompozitë, fjalë e prejardhur*.

Në formulimin e parë, lidhjet konceptore janë shpërfillur. Kundërvënja *e parme – jo e parme*, duhej të ishte kundërvënja që do t’u ofronte përdoruesve të tekstit njohuritë e para mbi fjalëformimin, për t’u përimituar më pas në shprehjen e marrëdhënieve të gjinisë që vendosin konceptet mes tyre si termat *kompozitë* dhe *fjalë e prejardhur* që paraqesin dy nga mënyrat e fjalëformimit.

Në formulimin e dytë: *Fjalët e parme përbëhen nga tema dhe mbaresa*; mbetet i paqartë termi *temë*. Në tabelën ilustruese të këtyre koncepteve, tema njësohet me rrënjën, duke dyzuar termat dhe duke pësjtjelluar qartësinë e njohurive. Mund të hamendësohet që termi *temë* këtu, në këtë përkufizim, i referohet termit *temë e parme*. “Nga pikëpamja materiale rrënja është e barabartë me temën e parme, d.m.th. me atë pjesë të fjalës që mbetet mbasi hiqen të gjitha morfemat ndajshesore.”¹⁷

Mendojmë që jo vetëm në këtë rast, por në gjithë trajtimet mbi fjalëformimin në tekstet e gjuhës shqipe të arsimit parauniversitar, të përdorej termi *temë e parme*, (që i referohet temës së motivueshme në gjendjen e sotme) si përbërës i fjalës në analizën fjalëformuese në rrafshin sinkronik. Ndërsa termi rrënjë mendojmë që do t’i përgjigjej më drejt analizës morfemore në rrafshin diakronik duke iu referuar edhe temave të pamotivueshme në rrafshin sinkronik.

Formulimi i tretë: *Fjalët e prejardhura përbëhen nga tema (me parashtesë, prapashtesë ose të dyja bashkë) dhe mbaresa.*, është i paqartë. Së pari nuk qartësohet pse quhet fjala e prejardhur: është e

¹⁶ *Gjuha shqipe 5*, Grup autorësh, “Albas”, 2018, f. 71.

¹⁷ *Gramatika e gjuhës shqipe 1*, Botim i Akademisë së Shkencave, Tiranë, 2002, f. 46.

prejardhur falë identifikimit të njësive të kuptimshme, i morfemave të fjalës, pra falë analizës morfemore apo falë zbulimit të tipit të fjalëformimit, pra falë analizës fjalëformuese. Së dyti, (në varësi të llojit të analizës) nuk përcaktohet për cilën temë bëhet fjalë: temë jo të parme, temë fjalëformuese, apo të dyja bashkë (e pamundur kjo).

Mendojmë që njohuritë mbi fjalëformimin janë të parakohshme në tekstin e gjuhës shqipe të klasës së pestë. Në këtë stad të formimit të tyre gjuhësor, nxënësit e kanë të vështirë të gjejnë pjesët ndërtuese të fjalës. Analiza fjalëformuese kërkon në përgjithësi një njohje të mirë të pjesëve të ligjëratës, sepse tipi fjalëformues i përket një pjese të caktuar të ligjëratës.

Në tekstin Gjuhë shqipe ⁹¹⁸, në kapitullin për foljen, shpjegohet: *Folje të tilla që gjatë zgjedhimit dalin me rrënjë të ndryshme, quhen folje të parregullta.* Duke qëmtuar strukturën morfologjike të foljeve të parregullta supletive, do të gjenim tema të parme të ndryshme. Në analizën e formave që përfton folja e parregullt në të tashmen, të kryerën e thjeshtë dhe pjesore, jemi brenda së njëjtës folje ndaj dhe kemi tema të parme të ndryshme. Rrënjët e ndryshme do na orientonin drejt /tregonin lema të ndryshme.

Kështu mendojmë se në tekstet shkollore të APU/së, për arsye teorike dhe praktike, mund të zgjidhej termi *temë e parme* për të shenjuar konceptin e morfemës rrënjore në analizat morfemore e ato fjalëformuese në rrafshin sinkronik.

Në përfundim, mund të themi se pasaktësi e paqartësi të tilla që lidhen me sistemin terminologjik dhe shpjegimin shkencor të termave mund të shmangen nëse hartohet një fjalor terminologjik shpjegues i termave të gjuhësisë. Një fjalor i tillë do të mundësonte standardizimin dhe normativizimin jo vetëm të termave, por, sidomos, të shpjegimit të tij përmes përkufizimit. Kjo do të njësonte qëndrimin e hartuesve të teksteve dhe do të lehtësonte punën e mësuesve të APU-së.

¹⁸ *Gjuhë shqipe* 9, Grup autorësh, “Albas”, 2018, f. 200.

BIBLIOGRAFI

- Agalliu, F. (1988). “‘Shkronjëto e gjuhës shqip’ e S. Frashërit – një gur themeli në gjuhësinë shqiptare, *Çështje të morfologjisë së gjuhës së sotme shqipe*. Tiranë.
- ASHSH (2002). *Gramatika e gjuhës shqipe, Vëllimi I, Morfologjia*. Tiranë.
- Cipo, K. (1949). *Gramatika shqipe*. Tiranë.
- Çeliku, M. (2000). *Format e pashtjelluara të foljes në gjuhën e sotme shqipe*. Tiranë: SHBLU.
- Çeliku, M.; Karapinjalli, M.; Stringa, R. (2007). *Gramatika praktike e gjuhës shqipe*. Tiranë: Ilar.
- Frashëri, S. (1988). “Shkronjëto e gjuhës shqipe”. *Vepra I*. Tiranë.
- Xhuvani, A. (1980). “Pjesorja në shqipet”. *Vepra I*. Tiranë.

Tekste mësimore të gjuhës shqipe

- Gjuha shqipe 5*, Grup autorësh, “Albas”, 2018.
- Gjuha shqipe 6*, Grup autorësh, “Albas”, 2018.
- Gjuha shqipe 7*, Grup autorësh, “Albas”, 2018.
- Gjuha shqipe 8*, Grup autorësh, “Albas”, 2018.
- Gjuha shqipe 9*, Grup autorësh, “Albas”, 2018.

